

OSVRTI

Osvrt 1. Oporavak međunarodnog turističkog prometa od posledica pandemije COVID-19 u Evropi i Srbiji

Radivojević Aleksandar¹

U 2019. godini turistički promet učestvovao je sa oko 10% u ukupnom svetskom BDP-u. Da je ovaj sektor jedan od onih koji su najviše pogođeni COVID-19 pandemijom ukazuje podatak da je u 2020. godini ovo učešće skoro prepolovljeno, na nešto iznad 5%.²

Prema podacima Svetske turističke organizacije u 2022. godini više od 900 miliona turista putovalo je van svojih zemalja, što je skoro duplo više nego 2021. godine. Celokupni svetski međunarodni turistički promet u 2022. godini dostigao je 63% pretkriznog nivoa iz 2019. godine. Na nivou evropskih zemalja dostignuti nivo priliva inostranih turista dostigao je čak 79% pretkriznog nivoa.³ Međunarodni turizam predstavlja najvažniji pokazatelj konkurentnosti turističke ponude jedne zemlje, odnosno sposobnost zemlje da u konkurenciji drugih država privuče strane turiste. Pored toga, međunarodni turizam značajan je i u pogledu priliva strane valute, jer suštinski predstavlja izvoz jedne zemlje.

Kako je uticaj pandemije na turizam bio veoma značajan, realan oporavak i dostignuti nivo turizma možemo posmatrati jedino u odnosu na godinu koja je prethodila pandemiji, odnosno 2019. godinu. Ni tri godine nakon izbijanja pandemije COVID-19, nivo turizma u Evropi nije se vratio na predpandemijski nivo, ali poslednji zvanični podaci pokazuju da je jedan broj zemalja blizu dostizanja nivoa iz 2019. godine. Različita brzina oporavka pojedinačnih evropskih zemalja, uključujući i Srbiju, pre svega je pod uticajem i dalje ograničenog kretanja turista iz Kine, različitih uslova za ulazak u pojedinačne evropske zemlje, kao i geopolitičke nestabilnosti i rata u Ukrajini.

Turistički sektor u Srbiji brže se oporavlja od većine drugih evropskih zemalja. I mada je broj dolazaka i noćenja turista, kada posmatramo i domaće i inostrane turiste, na višem nivou u odnosu na 2019. godinu,

on je posledica kretanja građana Srbije unutar svoje zemlje. Stvarni oporavak turizma i njegova razvijenost posmatra se iz ugla stranih turista, njihovog broja i broja provedenih dana u zemlji. Prema ovom pokazatelju Srbija se nalazi veoma blizu nivoa iz 2019. godine.

Oporavak ukupnog turizma u Srbiji, uključujući domaće i strane turiste, biće prikazan u ovom radu. Ovaj podatak prikazuje uspešnost oporavka samog turističkog sektora u Srbiji, odnosno poslovanja pružaoca usluga u turističkom sektoru. Treba, međutim, imati u vidu da uspeh turističkog sektora na bazi domaćih turista može biti pod uticajem faktora koji ne prikazuju stvarnu konkurentnost ovog sektora. Možda najjednostavniji primer predstavlja podela Vlade Republike Srbije 350.000 vaučera za putovanje građana Srbije unutar zemlje u 2022. godini, čije finansiranje će se na kraju prevaliti na poreske obveznike. Pandemija i period nakon pandemije neki regionu Srbije i turistička mesta bolje su iskoristili od drugih, pa je došlo do značajnih promena u strukturi turističkog prometa prema regionima i turističkim lokacijama.

U ovom radu prikazani su podaci o oporavku turizma prema statistici međunarodnih turista (broju dolazaka i broju noćenja) za određene evropske zemlje i Srbiju. Ova statistika u najboljoj meri ukazuje na konkurentsku poziciju država u pogledu turističke ponude. Posebna analiza za Srbiju obuhvata i analizu oporavka turizma uključujući i domaće turiste, koja ukazuje na različitu brzinu i uspešnost oporavka određenih turističkih mesta i regiona u Srbiji. Ova analiza najpre nam može ukazati na uspešnost lokalnih turističkih organizacija u Srbiji i aktera privrednog sektora u oporavku od krize izazvane COVID-19 pandemijom.

Značaj turizma

Turizam predstavlja sektor od velikog značaja za većinu zemalja iz nekoliko razloga. Pre svega, jedan broj zemalja u velikoj meri zavisi od turizma kao najznačajnijeg ili veoma značajnog ekonomskog sektora. Drugo, dolazak stranih turista obezbeđuje priliv strane valute. Treće, u turističkom sektoru zaposlen je veliki broj ljudi. U 2019. godini skoro 1 od 10 zaposlenih i 1 od 4 novo zaposlenih radnika u svetu bili su iz turističkog sektora.⁴ Pored toga, 54% zaposlenih u turističkom sektoru u 2019. godini bile su žene, dok je taj broj u ukupnoj svetskoj ekonomiji iznosio 39%.⁵ I konačno, turizam najviše doprinosi imidžu zemlje u svetu, doprinoseći marketingu zemlje bez troškova direktnog marketinga.

¹ Doktorand Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, FREN

² Učešće turističkog prometa u svetskom BDP-u predstavlja deo svetskog BDP-a, prikazan u %, koji je ostvaren od strane svih sektora privrede koji pružaju usluge turistima. Ovo podrazumeva i proizvode koji se proizvode u drugim sektorima a troše u turizmu. Direktno učešće svetskog turizma u svetskom BDP-u iznosi negde oko 3,6%.

³ <https://www.unwto.org/news/tourism-set-to-return-to-pre-pandemic-levels-in-some-regions-in-2023#:~:text=According%20to%20new%20data%20UNWTO,increases%20in%20international%20tourist%20numbers>.

⁴ WTTC, Global Economic Impact and Trends 2021

⁵ World Tourism Organization (UNWTO), Global Report on Women in Tourism: Second Edition – Key Findings, 2019.

Veliki broj zemalja, uključujući i Srbiju, tokom i nakon pandemije COVID-19, odlučio se za budžetsku podršku turističkom sektoru u cilju spašavanja ovog sektora i izbegavanja snažnog usporavanja, kako bi se nakon pandemije ovaj sektor oporavio u što kraćem roku i vratio na pred-pandemijski trend. Tri godine nakon izbijanja pandemije turizam u velikom broju zemalja nalazi se blizu pred-pandemijskog nivoa, uz određene strukturne razlike, pre svega u pogledu udaljenosti turista od turističkih destinacija koje posećuju.

Karakteristike oporavka turističkog sektora u evropskim zemljama

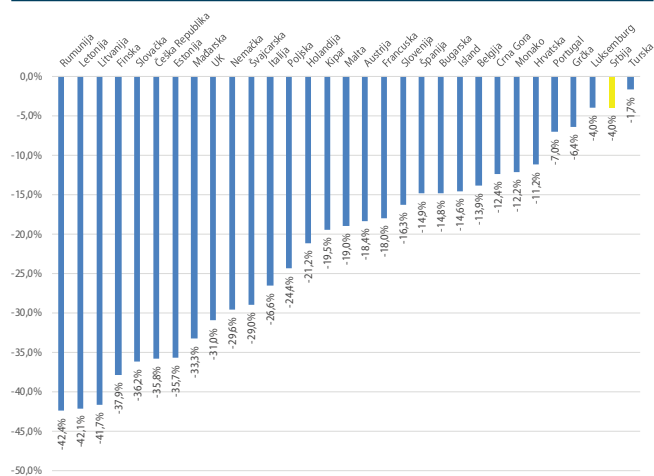
Na nivou Evrope oporavak je pre svega baziran na „kraćim“ putovanjima, dok su putovanja iz destinacija udaljenih preko 4000 km, i dalje značajno ispod predpandemijskog nivoa⁶. Posmatrano prema broju međunarodnih dolazaka u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu, među posmatranim zemljama najbolji rezultat zabeležila je Turska, sa svega 1,7% međunarodnih dolazaka manje u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu⁷.

Turska predstavlja jednu od najznačajnijih turističkih destinacija u Evropi, pa njen brz oporavak nije posebno iznenađenje. Razlika u odnosu na druge značajne turističke destinacije jeste u značajnoj cenovnoj konkurentnosti Turske u odnosu na druge destinacije usled snažne deprecijacije turske lire u 2022. godini. Relativno snažan porast turista u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu Turska je upravo zabeležila iz visoko razvijenih zemalja kao što su Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, Francuska i Kanada.

Najgore rezultate u odnosu na 2019. godinu zabeležile su Rumunije (-42,4%), Letonija (-42,1%), Litvanija (-41,7%) i Finska (-37,9%), koje se nalaze u neposrednoj blizini Rusko-Ukrajinskog konflikta.

Srbija predstavlja apsolutnog šampiona oporavka turističkog sektora ukoliko posmatramo broj noćenja zabeleženih u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu od strane međunarodnih turista (Grafikon 2). U odnosu na 2019. godinu taj broj je porastao za 23%. Podaci o broju međunarodnih dolazaka i međunarodnih noćenja Srbiju izdvajaju od ostalih posmatranih evropskih zemalja pojedinačno, ali i posmatrano zajedno. Naime, Srbija beleži značajan rast broja noćenja (23%) uz zabeležen pad broja dolazaka (-4) pa je razlika ova dva pokazatelja čak -27%. Najveću sledeću razliku beleži Italija sa -11,9%, dok se kod većine drugih zemalja ova

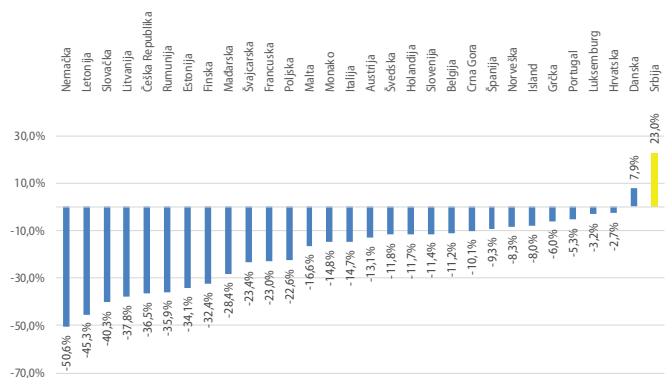
Grafikon 1. Razlika broja međunarodnih dolazaka u posmatrane evropske zemlje, 2019-2022, u %

Izvor: European Travel Commission, za Srbiju obračun autora na osnovu podataka RZS

razlika kreće u rasponu od 1 do 6%. Drugim rečima, u Srbiji je izrazito povećan broj noćenja po dolasku stranog turista. Mogući razlog povećanog broja noćenja turista u Srbiji jeste svakako i poboljšanje kvaliteta ponude hotelskog smeštaja, kao i smanjenje broja noćenja koja turisti iz određenih zemalja mogu da provedu u drugim evropskim zemljama, gde se pre svega misli na ruske građane. Sa druge strane Srbija verovatno predstavlja i mesto tranzita ka razvijenim evropskim zemljama, pa se turisti zadržavaju u Srbiji dok ne obezbede ulazak u druge zemlje.

Grafikon 2. Razlika broja međunarodnih noćenja u posmatranim evropskim zemljama, 2019-2022, u %

Izvor: European Travel Commission, za Srbiju obračun autora na osnovu podataka RZS

Najveći gubitnici broja međunarodnih noćenja u periodu 2019-2022. jesu Nemačka, Letonija i Slovačka (Grafikon 2). Zanimljivo je pomenuti da Nemačka beleži lošije rezultate oporavka turističkog sektora od drugih evropskih zemalja, posmatrano prema broju međunarodnih noćenja, od COVID-19 pandemije usled značajnog smanjenja dolazaka i noćenja pre svega iz Velike Britanije, a zatim i iz Francuske, Italije, i Sjedinjenih Američkih Država.

6 European Travel Commission, European Tourism: Trends & Prospects, February 2023

7 European Travel Commission, European Tourism: Trends & Prospects, February 2023

Karakteristike oporavka turizma u Srbiji

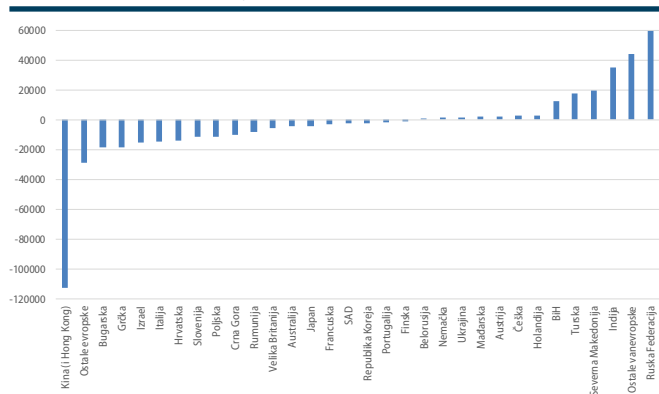
Međunarodni turizam

Oporavak turizma Srbije pre svega treba posmatrati na osnovu broja međunarodnih dolazaka turista. Broj od 73.788 dolazaka stranih turista manje tokom 2022. godine nego 2019. godine predstavlja dostignuti nivo od 96% pred-pandemijskog, što Srbiju svrstava u sam vrh evropskih zemalja u pogledu oporavka međunarodnog turizma.

Dublja analiza ukazuje da je ovaj dobar rezultat u velikoj meri posledica relativno blagih opštih restrikcija za ulazak turista iz drugih zemalja u Srbiju. Osim blagih opštih ograničenja Srbija je imala povoljnije uslove za građane Rusije (uvećan broj turista za 59.322), Indije (uvećan broj turista za 34.695), i dr. Ove brojke svakako obuhvataju i građane stranih država koji su se privremeno preselili u Srbiju (zbog rata u Ukrajini ili kao tranzit ka zemljama Evropske unije), a koje statistika beleži kao turiste, odnosno koji su obuhvaćeni sistemom E-turista koji ugostiteljski objekti koriste. Srbija je rastom dolazaka turista iz ove dve zemlje uspešla da u velikoj meri nadomesti pad izazvan restrikcijama putovanja za građane Kine, što druge posmatrane evropske zemlje nisu uspele.

Većina drugih zemalja iz kojih tradicionalno dolazi najveći broj turista u Srbiju, smanjila je broj dolazaka u odnosu na 2019. godinu (Grafikon 3).

Grafikon 3. Razlika broja dolazaka stranih turista iz posmatranih zemalja, 2019-2022

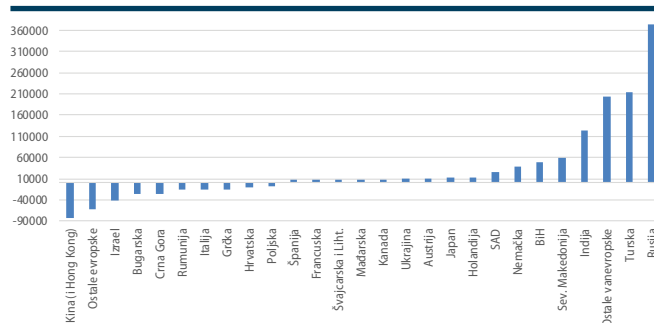
Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS-a

Napomena: Zbog preglednosti tabele zemlje čije su promene (pozitivne ili negativne) manje od 1000 dolazaka nisu prikazane u tabeli.

Povećan broj ruskih turista u Srbiji imao je značajan negativan uticaj na oporavak turizma u evropskim zemljama koje su ruski turisti posećivali pre rata. Pa je tako broj dolazaka stranih turista u Finskoj zabeležio pad od 38%, dok je taj pad u Litvaniji, Letoniji i Rumuniji iznosio čak 42%.⁸

Ubedljivo najveći pad broja noćenja stranih turista u Srbiji u posmatranom periodu, očekivano, došao je iz Kine (-82.320). Veliki broj smanjenja noćenja došao je i iz Izraela (-42.638), Bugarske (-27.282) i Crne Gore (-26.409). Sa druge strane najveći pozitivan uticaj imali su građani Rusije sa preko 373.968 noćenja više nego pre tri godine, čime je njihov broj u odnosu na 2019. godinu uvećan za 170%. Značajan broj noćenja u Srbiji u odnosu na 2019. godinu ostvarili su i građani Turske (214.878) i Indije (122.581) (Grafikon 4).

Grafikon 4. Razlika broja noćenja stranih turista iz posmatranih zemalja, 2019-2022

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS-a

Napomena: Zbog preglednosti tabele zemlje čije su promene (pozitivne ili negativne) manje od 5000 dolazaka nisu prikazane u tabeli.

Zanimljivo je da je broj noćenja građana Japana u Srbiji u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu povećan za preko 11 hiljada, dok je broj dolazaka japanskih turista smanjen za preko 4 hiljade. Iza ovih podataka stoji činjenica da je broj noćenja po dolasku građana Japana povećan sa 2,6 dana iz 2019. godine na 11,1 dan tokom 2022. godine. Broj noćenja građana po dolasku skoro svih drugih posmatranih zemalja nije zabeležio promene veće od jednog dana.

Zanimljivo je da je broj noćenja po dolasku građana Rusije povećan za svega 1,4 dana. Ovaj podatak verovatno je rezultat činjenice da se značajan broj građana Rusije zadržava u turističkom smeštaju samo dok ne pronađu privatni smeštaj koji posluje u svojoj zoni, odnosno u kojima strani građani nisu prijavljeni kao turisti, pa noćenja ovih građana zvanična statistika ne uspeva da obuhvati.

Međunarodni i domaći turizam u Srbiji

Turistički promet na kraju 2022. godine ukazuje na potpuni oporavak turističkog sektora od posledica COVID-19 krize, ukoliko se posmatraju domaći i strani turisti.

U Srbiji je broj dolazaka turista u turistička mesta u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu povećan za 179.252 dolazaka, odnosno 5%. U ovom pogledu prednjači region Vojvodine sa rastom od 126.192 dolaska odnosno 22%. Rast na nivou Srbije posledica

je većeg broja kretanja građana Srbije unutar zemlje za 253.040, dok je broj dolazaka stranih turista u Srbiju u odnosu na 2019. godinu manji za 73.788.

Prethodno navedeni rezultati nisu postignuti u istoj strukturi turističkog prometa unutar zemlje. Odnosno, određena turistička mesta uspele su da se oporave od posledica pandemije brže od drugih, neka od njih uspele su da se postave kao glavne turističke destinacije u Srbiji, dok su neka mesta izgubile dugogodišnje poverenje kako domaćih tako i stranih turista i u velikoj meri narušila svoju poziciju na turističkoj mapi Srbije.

Za analizu razvoja turističkih destinacija u poslednje tri godine i uspeha oporavka od pandemije znatno bitniju statistiku prikazuje statistika broja noćenja turista. Broj noćenja u Srbiji povećan je u odnosu na pretkriznu godinu za čak 2,2 miliona noćenja, odnosno za 22%. Vrlo je bitno napomenuti da je ovaj rast veoma dobro rasprostranjen na strane i domaće turiste, kod kojih je rast noćenja zabeležio slične stope od 23% i 21%, respektivno.

Statistika ukazuje i na manji broj dolazaka stranih gostiju, za nešto manje od 74 hiljade, što ukazuje na veći broj dana boravka po stranom turistu u 2022. godini u odnosu na 2019. godinu. Ovaj pokazatelj može biti dobar indikator rasta kvaliteta usluga noćenja u Srbiji i pratećih događaja i usluga. Treba ipak biti oprezan pri donošenju zaključaka o rastu kvaliteta usluga, uzevši u obzir da se jedan deo dolazaka turista i noćenja odnosi na netipične turiste, odnosno na građane stranih zemalja koji beže od rata ili su u Srbiji samo u tranzitu ka Evropskim zemljama. Ova grupa „turista“ provodi duže vreme u smeštajnim kapacitetima čekajući prelazak u zemlje Evropske unije, rešavanje situacije u Ukrajini ili rešavanje pitanja boravka u Srbiji.

Kao i kod broja gostiju, u pogledu noćenja region Vojvodine beleži najveći rast, od čak 40%, pre svega na osnovama stranih turista koji su u regionu Vojvodine ostvarili veći broj noćenja u 2022. u odnosu na 2019. godinu od 54%. Najveći rast noćenja domaćih turista zabeležen je u regionu Južne i Istočne Srbije (od 37%).

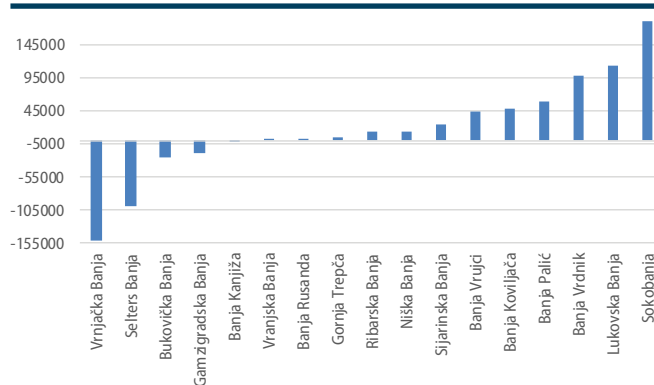
Banjska mesta zabeležila su rast od 10% (273.117 broja noćenja), prvenstveno na rastu broja domaćih turista, dok je broj noćenja stranih turista skoro na istom nivou kao u 2019. godini (-784 noćenja manje). U okviru banjskih mesta najveći rast broja turista zabeležila je Sokobanja, 179.303 noćenja više u odnosu na 2019. godinu, isključivo na rastu noćenja domaćih turista od 208.502 (39%) jer je broj noćenja stranih turista zabeležio pad od 29.199 noćenja (-61%).

Najveći pad zabeležila je Vrnjačka Banja, 151.750 noćenja manje (98.154 manje noćenja domaćih i 53.596 noćenja manje stranih turista). Ovi ekstremni rezultati

doveli su i do promene u najposećenijem turističkom mestu u Srbiji. Mesto „kraljice banja“ od Vrnjačke Banje preuzela je Sokobanja, koja u 2022. godini beleži veći broj noćenja od Vrnjačke Banje, samim time i najveći broj noćenja u svim turističkim mestima u Srbiji. Vrnjačka Banja, po prvi put u poslednjih 20 godina nije turističko mesto sa najvećim brojem noćenja.

Banje koje su takođe zabeležile značajne rezultate u poslednje tri godine, odnosno najbrže su se oporavile od krize, i povećale svoje rezultate jesu Lukovska Banja sa porastom broja noćenja od 113.544, Banja Vrdnik 96.991 i Banja Palić 59.438. Pored Vrnjačke Banje značajan negativni bilans broja noćenja zabeležila je i Selters Banja - 97.967 noćenja manje (Grafikon 5).

Grafikon 5. Razlika broja noćenja u banjama, 2019-2022

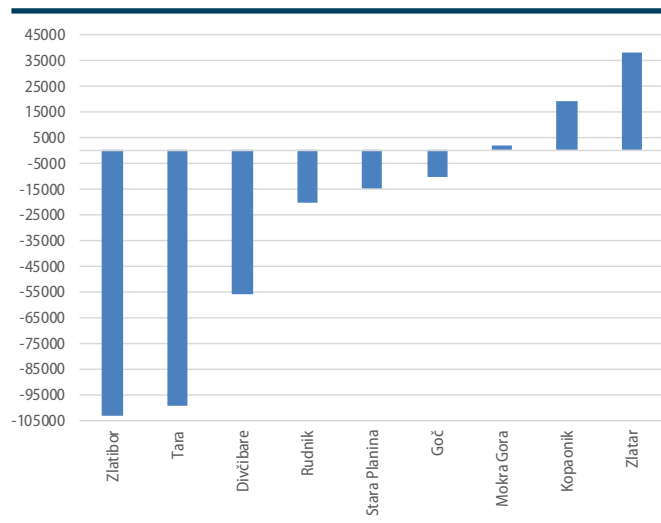
Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS-a

Planinska mesta⁹ zabeležila su pad od 12% odnosno 244.040 noćenja. Najzaslužniji za ovaj pad jeste Zlatibor, sa 103.205 noćenja manje u odnosu na 2019. godinu. Ovaj rezultat pre svega je posledica smanjenja broja domaćih turista za 13%, dok je broj stranih turista smanjen za 4%. Broj noćenja na Tari za 99.237 manji je nego pre tri godine, dok je na Divčibarama broj noćenja manji za 55.814. Planina Zlatar najbolje se oporavila od krize i u 2022. godini zabeležila je rast od 38.242 noćenja u odnosu na 2019. godinu.

Kopaonik je povećao broj noćenja za nešto više od 19 hiljada u odnosu na 2019. godinu, na osnovu rasta broja domaćih turista, dok je broj stranih turista blago smanjen. Kopaonik bi u uslovima normalne zimske sezone verovatno ostvario i dosta bolje rezultate, s obzirom da je u decembru mesecu broj noćenja smanjen za skoro 20 hiljada u odnosu na prethodnu godinu usled veoma nepovoljnih uslova za zimsku sezonu. Samo u prva dva meseca zimske sezone, decembar i januar (za koje postoje zvanični podaci), broj noćenja na Kopaoniku smanjen je za 38.280.

⁹ Zlatibor, Kopaonik, Tara, Mokra Gora, Divčibare, Zlatar, Rudnik, Stara Planina, Goč

Grafikon 6. Razlika broja noćenja u planinskim mestima, 2019-2022

Izvor: Obračun autora na osnovu podataka RZS-a

Skoro svi gradovi u Srbiji koje statistika turizma prati oporavili su se od krize. Posebno mesto zauzima Grad Beograd sa rastom od 484.145 noćenja. Posebno je značajno što je broj noćenja stranih turista povećan za preko pola miliona. Broj noćenja domaćih turista u Beogradu blago je niži u odnosu na 2019. godinu (-5%). Ovo smanjenje broja noćenja u Beogradu od strane domaćih turista ujedno je i jedino smanjenje kada posmatramo veće gradove (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac i Sombor). Svi ovi gradovi povećali su broj noćenja i domaćih i stranih turista.

Zaključak

Oporavak turističkog sektora pod znakom je pitanja u narednim godinama usled novonastale ekonomske krize koju trenutno karakterišu visoke stope inflacije, usporavanje rasta svetskih ekonomija i rastuće kamatne stope. Pored toga, svet se trenutno suočava sa značajnim geopolitičkim problemima. Ovi faktori ne samo da utiču na mogućnosti putovanja već i na stavove i razmišljanje turista o lokacijama i finansijskom aspektu putovanja. U pozitivnom smeru utiče rast svesti ljudi o značaju putovanja, odmora i istraživanja drugačijih kultura koji je prisutan u poslednjoj deceniji, a koji nije značajno promenjen posledicama pandemije.

Pružaoци turističkih usluga se u periodu oporavka od krize suočavaju i sa rastućim cenama energenata, hrane i ostalih inputa. Pored toga, rastući troškovi života i stanovanja utiču ne samo na smanjenje raspoloživog budžeta potencijalnih turista već prave pritisak i na troškove radnika u turističkom sektoru, time i na rastuće cene rada i nedostatak radne snage.

U ovakvim uslovima oporavak turističkog sektora očekuje se i u narednim godinama. Da li će do njega

doći zavisi u velikoj meri od dužine i intenziteta trenutne ekonomske krize, kao i rešavanja značajnih geopolitičkih konflikta, pre svega rata u Ukrajini.

Kina je nakon izbijanja kovid krize najavila otvaranje svojih granica, pa priliv Kineskih turista predstavlja jedan od najznačajnijih potencijala u 2023. godini, posebno uzevši u obzir da je kinesko tržište u 2019. godini bilo najveće svetsko tržište turista, odnosno najveći broj svetskih turista upravo je došao iz Kine. Kako se očekuje da veliki broj zemalja nakon otvaranja granica zadrži ili pooštri COVID-19 regulative za građane iz Kine, Srbija može ovaj potencijala da iskoristi značajno i da eventualno nadomesti smanjenje uticaja ruskih turista kao posledicu eventualnog uvođenja sankcija.

Trenutno relativno mali, ali dostupni podaci o rezervacijama pokazuju da se kineski putnici i dalje opredeljuju za putovanja unutar zemlje. U 2023. godini predviđa se da će putovanja iz Kine ka evropskim destinacijama ostati na 60-70% pred-pandemijskog nivoa, a da će povratak na nivo pre pandemije tek dostići u 2026. godini.¹⁰ Srbija bi vraćanjem na pretkrizni nivo povratila čak 82 hiljade noćenja kineskih građana, a s obzirom da će zemlje verovatno držati strožije uslove za građane Kine od Srbije, potencijal je još veći. S druge strane, Srbija se suočava sa potencijalnim smanjenjem priliva Ruskih turista, ukoliko političkim odlukama tokom naredne godine uvede strožije uslove za ulazak građana Rusije u Srbiju.

Reference

1. European Travel Commission
2. International Labour Organization, The future of work in the tourism sector: Sustainable and safe recovery and decent work in the context of the COVID-19 pandemic, 2022
3. OECD Tourism Trends and Policies 2022
4. Republički zavod za statistiku Republike Srbije
5. World Economic Forum - Travel & Tourism Development Index 2021
6. World Travel & Tourism Council
7. World Tourism Organization (UNWTO), Global Report on Women in Tourism: Second Edition – Key Findings, 2019
8. WTTC, Global Economic Impact and Trends, 2021

¹⁰ Long-Haul Travel to Europe: Recovery Expectations, European Travel Commission, March 2023.